

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-68-75

Любомир ДУТКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ПРАЦЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА ТЕРЕНІ ВУАН: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми реценції науково-організаційної праці М. Грушевського у ВУАН. **У підсумку** відзначено, що проблема науково-організаційної праці М. Грушевського в останній період його діяльності набула небуденного інтересу в сучасній історіографії. Таку плідну грушевськознавчу рефлексію уможливило віднайдення й впровадження до наукового обігу феноменального кола раніше незнаних джерел – матеріалів інституційного документообігу, документів радянських спецслужб, епістолярію тогочасних інтелектуалів, рецептивних текстів та ін. Завдяки наслідкам цієї «архівної революції» на сьогодні доволі повно реконструйовані питання розбудови М. Грушевським його науково-дослідних установ, діяльності очолюваних ним поодиноких секцій і комісій, розгорнутої видавничої праці, творення наукової школи, процесу осмислення феномену історика як організатора науки тощо. Разом із тим, джерельний потенціал українських архівів і проведені дискусії дозволяють окреслити перспективи наукового пошуку. Передусім, чималою актуальністю позначено самостійне опрацювання проблеми функціонування більшості створених М. Грушевським комісій (приміром, Комісія історії Козаччини і Козацької доби) та титульних видань (наприклад, «Український архів»). Також заслуговують на окрему увагу питання комунікативної природи створеного академіком творчого колективу, шляхів втілюваної ним інституційними засобами культурної політики, практики реалізації соборницької ідеології й ін.

Ключові слова: М. Грушевський, ВУАН, науково-організаційна праця, сучасна українська історіографія, реценція.

Liubomyr DUTKO

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>

e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL WORK WITHIN THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES (AUAS): A REVIEW OF MODERN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of this study is to reconstruct the process by which Mykhailo Hrushevsky's scientific and organizational work within the AUAS has been researched in modern Ukrainian historiography. **The research methodology** involves the use of the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. **The scientific novelty** of the article lies in its examination of the relatively underexplored problem of the reception of Hrushevsky's activities at the AUAS. **Conclusion.** We have observed that in recent historiography, the issue of Hrushevsky's scientific and organizational work during the final period of his career has attracted considerable scholarly interest. This surge of reflection has been facilitated by the discovery and incorporation into scholarly circulation of a remarkable range of previously unknown sources: materials from institutional document circulation, records from Soviet special services, the epistolary correspondence of contemporary intellectuals, receptive texts, and more. As a result of this "archival revolution," contemporary science has succeeded in reconstructing, with considerable detail, various aspects of Hrushevsky's contributions: the development of scientific and research institutions, the activities of individual sections and commissions under his leadership, his extensive publishing endeavors, the establishment of a scientific school, and the broader phenomenon of Hrushevsky as an organizer of scientific life. Nevertheless, the existing archival potential and the discussions underway highlight promising directions for further research. Particularly relevant are independent studies focused on the functioning of the numerous commissions established by Hrushevsky (such as the Commission for the History of the Cossack Region and the Cossack Era) and titular publications (such as Ukrainian Archive). Also worthy of special attention are the issues of communicative dynamics of the scholarly collective formed by Hrushevsky, his institutional strategies for enacting cultural policy, and the practical implementation of the Sobornist ideology warrant special attention.

Keywords: M. Hrushevsky, AUAS, scientific and organizational work, modern Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Як і в більшості цивілізованих народів світу, найшанованішою культурно-науковою інституцією для українців є національна Академія наук. Як відомо, одним з ідеологів її утворення був визначний організатор Михайло Грушевський. Саме він очолював головні протоакадемічні установи кінця XIX – початку XX ст. (Наукове товариство імені Шевченка та Українське наукове товариство), з яких шляхом структурної еволюції мав постати головний науковий осередок нашого народу. Однак, внаслідок політичних подій доби Української революції, модель Академії наук розробили та реалізували політичні опоненти автора «Історії України-Руси». Незважаючи на це, М. Грушевський після повернення з еміграції очолив історичні установи Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), чия діяльність стала науковим підмурівком культурного феномену Розстріляного відродження. З огляду на це, після проголошення української незалежності відбувся правдивий вибух громадського, а відтак і наукового інтересу до проблеми «Грушевський і ВУАН», свідченням чого стала злива різножанрових публікацій. Завдяки відкриттю протягом 1990-х – 2020-х рр. солідних пластів раніше невідомих джерел, сюжети науково-організаційної праці вченого на форумі ВУАН поступово набували змістовної об'ємності, а відтак і проблемної самостійності. Тож станом на сьогодні маємо показне коло різнопланових публікацій (статті, розділи в монографіях, книжкові опрацювання, рецензії й ін.), що вимагають всебічного осмислення для з'ясування ступеню опрацьованості тих чи інших аспектів, виявлення дискусійних і маргіналізованих питань, а відтак і окреслення перспективних напрямків історіографічного пошуку.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН у сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [1–8]. Утім в аспекті з'ясування особливостей новітніх опрацювань доробку М. Грушевського як голови історичних установ ВУАН, здебільшого, маємо лише стислі бібліографічні огляди як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз науково-організаційної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Особливо повні на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани й її аспекту, сфокусованого на здобутки Великого Українця як очільника історичних структур ВУАН, належать Н. Романцовій [9, с. 279–300]. Остання в ґрунтовній монографії послідовно відтворила понад столітній вітчизняний грушевськознавчий дискурс, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду. Втім у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, як і не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Науково-організаційна праця М. Грушевського в останнє десятиліття його життя отримала доволі інтенсивне осмислення в українському закордонному українознавстві [10, с. 3–5; 11, с. 3–7]. Тож материкові дослідники, відкриваючи на зорі незалежності архівні спецхрани, фактично насичували новим джерельним матеріалом вироблені попередниками інтерпретативні моделі та продовжували їхні напрацювання. Це пояснює ту обставину, що вже на початку 1990-х рр. світ побачило декілька солідних монографічних опрацювань діяльності М. Грушевського на форумі ВУАН.

Первістком материкової монографічної грушевськіани стала добре znana у фаховому середовищі книга «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)» авторства визначного дослідника Руслана Пирога, що з'явилася як друкований варіант захищеної докторської дисертації [12]. Знаний реформатор української архівної служби, Р. Пиріг уперше опрацював і впровадив до наукового обігу численні матеріали з родинного фонду Грушевських, а також цілком незнані перед тим різнопланові документи з ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦНА АН України й Архіву СБУ. На підставі зібраних джерел, київський вчений сфокусувався на ідейно-політичному протистоянні М. Грушевського з представниками радянської влади, які мали намір його авторитетом упокорити національну Академію наук. Незважаючи на цей домінуючий для себе сюжет останнього десятиліття Великого Українця, автор чимало уваги приділив і його науково-організаційній праці в той час.

Так, саме сучасний історіограф уперше відтворив процес розбудови академіком-реємігрантом українознавчих установ у ВУАН. Дослідник довів, що радянські чиновники охоче йшли назустріч науковим планам М. Грушевського, порівняно щедро фінансуючи його інституційні проєкти. При цьому щоправда віднаходилися не додаткові кошти, а перерозподілявся бюджет інших академічних

установ, що викликало потрібне комуністичним володарям ситуації напруження і непорозуміння в середовищі самих академіків. Р. Пиріг на багатьох прикладах доводить, що отримавши фінансування, М. Грушевський розгортає небачену раніше за інтенсивністю науково-організаційну працю. Її ефектом стали секції, численні комісії, різноманітні серійні і періодичні видання, які сприяли модернізації української соціогуманітаристики міжвоєнного часу. Проаналізована монографія, завдяки солідному джерельному підґрунтю й виваженим аргументованим спостереженням автора, й досі не втратила своєї наукової актуальності. Ба більше, вона визнається рамковою для дослідників останнього десятиліття життя Великого Українця. Свідченням цьому є неодмінне звернення до висновків Руслана Яковича у подальшій грушевськознавчій літературі.

Того ж року, що й обговорювана щойно монографія, з'явилося ще одне новаторське за актуалізованою проблематикою монографічне дослідження – цього разу сфокусоване властиво на науково-організаційній праці М. Грушевського у ВУАН. Мовиться про колективну студію авторства знаних дослідників Павла Сохана, Василя Ульяновського і Сергія Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність» [13]. Оскільки винесена у назву книги проблема була доволі багатоаспектною, автори зосередилися на двох ключових для них питаннях. По-перше, це сама ідея національної Академії у спадщині М. Грушевського як продовження академічних традицій на нашій землі в контексті національної культури. По-друге, це конкретна реалізація цієї ідеї автором «Історії України-Руси» з особливою увагою до радянського етапу його життя та діяльності.

Опрацювавши широке коло різноманітних матеріалів з архівних фондів ВУАН (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари і щоденники), київські дослідники аргументовано реконструювали картину поступової реалізації М. Грушевським свого задуму зі створення «Академії в Академії», тобто організації широкого спектру відповідних комісій, установ і видавництв, що дозволяло охопити дослідницькою увагою провідні періоди і проблеми українського минулого. Автори книги уперше спеціально опрацювали такі важливі інституційні сюжети, як кадрову політику керівника історичних установ, налагодження ним контактів із зарубіжними науковцями та провідними західними академічними центрами, систему та принципи видавничої діяльності, науково-популяризаторську діяльність тощо. Інший задум, що його втілив визначний історик, було виховання молодих кадрів. Мовиться про створення на базі установ історичного циклу київської наукової школи, що її представники досліджували не лише класичну сюжетно-подієву проблематику, але й популярні тоді історико-соціологічні питання. На жаль, твердять історіографи, «загострення класової боротьби на історичному фронті» не могло не зачепити такого знаного нонконформіста. Тож протягом останньої третини 1920-х рр. розпочалося поступове руйнування створеної М. Грушевським академічної структури, яке на початку 1930-х рр. переросло у відкриті репресії проти вченого та переслідування його найближчих співробітників і учнів.

Важливою складовою аналізованої монографії П. Сохана, В. Ульяновського і С. Кіржаєва є солідний за обсягом джерельний додаток до їхньої книги [13, с. 195–317]. В ньому розміщено 25 невідомих раніше або малознаних джерел, здебільшого архівного збереження. Мовиться про матеріали, які відображають еволюцію розуміння М. Грушевським ідеї Академії від часів головування в НТШ і до 1930-х рр. Більшість цих документів якраз висвітлюють різноманітні аспекти діяльності вченого як керівника історичних установ ВУАН, а також його протистояння з радянською репресивною машиною. Поряд із цим, упорядники додатку передрукували малодоступні на початку 1990-х рр. наукові статті автора «Історії України-Руси» часів московського заслання.

Віднайдені протягом першої половини 1990-х рр. в архівах і введені до наукового обігу поклади джерел до обговорюваної проблеми уможливили спеціалізацію історіографічного осмислення проблеми «Грушевський і ВУАН». Першим за часом стало з'ясування феномену київської історичної школи визначного історика, інституційною підвалиною якої були очолювані ним науково-дослідні структури. Цей вагомий наукознавчий сюжет опрацювала в кандидатській дисертації, а відтак і монографії Оксана Юркова [14]. Київська історикня сфокусувалася на діяльності протягом 1924–1930 рр. науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ) М. Грушевського. На підставі широкого кола вперше опрацьованих документів з архівних академічних колекцій, вона послідовно дослідила низку таких важливих питань, як процес структурного оформлення НДКІУ протягом березня – грудня 1924 р., її організаційно-структурну еволюцію в наступні роки, видавничу й археографічну діяльність кафедри, внесок її співробітників в дослідження багатьох проблем української історії, зрештою – гвалтовну ліквідацію цієї структури й репресії проти її співробітників.

Поряд із НДКІУ, в поле зору сучасних дослідників потрапили й інші створені М. Грушевським науково-дослідні структури у ВУАН. Так, щойно згадувана О. Юркова віднайшла в київському академічному архіві й ввела до наукового обігу малознані перед тим документи Комісії Києва і Правобережжя ВУАН, а саме протоколи її засідань за 1924–1925 рр. [15]. Ця інституція, як з'ясувала історикиня, була створена М. Грушевським у складі Історично-філологічного відділу ВУАН як одна із чотирьох комісій Асоціації історичного районознавства України. Завданням Комісії Києва і Правобережжя, як це доводять опубліковані протоколи, були систематичні археологічні, топографічні, культурні, мистецтвознавчі та соціально-економічні киевознавчі студії. Актуалізовані протоколи, висновує О. Юркова, дають цілісне уявлення про дослідницьку, видавничу та консультативну діяльність Комісії.

Серед інших очолюваних М. Грушевським науково-дослідних структур, самостійну увагу сучасних дослідників привернула Археографічна комісія ВУАН. Вперше до цієї проблеми звернувся Сергій Водотика. Всебічно з'ясувавши стан археографічних дослідів в першій половині 1920-х рр. на Наддніпрянщині, він наголосив, що після реєміграції М. Грушевського і обрання його головою АК ВУАН, «в діяльності цієї установи розпочався принципово новий етап» [16, с. 296]. Для реалізації своїх амбітних пошукових і публікаторських планів, зазначив сучасний історіограф, новообраний академік залучив до співпраці майже пів сотні фахівців з різних регіонів, хоча мав тільки три штатні одиниці співробітників.

Чимало цікавих спостережень про організацію М. Грушевським діяльності АК ВУАН міститься в дисертації Сергія Кіржаєва. В своїй роботі він уперше зосередився на перед тим невивченій проблемі внеску співробітників АК ВУАН у розробку теорії та методики археографічної праці. Історіограф відзначив, що опрацьовані очолюваним М. Грушевським редакційним комітетом 1926 р. методичні засади публікації джерел стали першими в нашій науці узагальнюючими принципами, що визначали правила відтворення пам'яток доби українського середньовіччя. В цих нормативних ініціативах, аргументовано твердить С. Кіржаєв, домінувала позиція керівника АК ВУАН [17, с. 218].

Інституційний феномен Археографічної експедиції НДКІУ вперше дослідила згадувана вище О. Юркова [18–19]. Вона довела тісну інституційну пов'язаність між НДКІУ й АК ВУАН, адже більшість членів НДКІУ й аспіранти кафедри водночас були залучені М. Грушевським до реалізації його амбітних пошукових і видавничих задумів. Також уперше київська дослідниця довела факт функціонування в другій половині 1920-х рр. двох очолюваних академіком археографічних експедицій. Мовиться про те, що київські співробітники та учні опрацьовували архівні фонди українських та російських колекцій, а в той же час його колишні галицькі вихованці за завданням учителя проводили пошуки й копіювання документів в архівах Польщі і Західної Європи.

Найбільш повно на сьогодні до діяльності АК ВУАН звернулася Ольга Владига [20]. Опрацювавши протоколи комісії, що відклалися в Інституті рукопису НБУВ, вона найдокладніше реконструювала пошукову й видавничу працю очільника і співробітників цієї установи. Дрогобицька історикиня дійшла висновку, що успішно долаючи чималі організаційні й фінансові труднощі, М. Грушевський у стислі терміни організував плідну археографічну діяльність у ВУАН. Спираючись на здобутий в АК НТШ досвід, в нових умовах академік не тільки реалізував традиційні археографічні напрямки, як то видання джерел з минулого козаччини, але й актуалізував такі нові археографічні ділянки, як публікація матеріалів модерної та новітньої доби. Здобутки діяльності очолюваної М. Грушевського АК ВУАН сучасний історіограф розглядає з евристичної й публікаторської перспектив і доводить їхню виняткову значущість для поступу української соціогуманітаристики ХХ ст. [21, с. 260].

Поряд зі створеними чи очолюваними М. Грушевським структурами, у поле зору сучасних історіографів потрапив і налагоджений ученим видавничий процес. Так, дещо на сьогодні написано стосовно періодичних видань, які виходили в рамках діяльності очолюваних академіком секцій і комісій. І. Матяш сфокусувалася на осмисленні видавничого феномену першого українського етнологічного часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» [22]. Київська дослідниця довела, що цей пресодрук, який почав виходити в 1926 р. за редагування Катерини Грушевської, був спільним органом Комісії історичної пісенності, Культурно-історичної комісії та Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України, що разом утворювали Асоціацію культурно-історичного дослідження України.

Свою чергою, на особливостях видання визначним ученим протягом другої половини 1920-х рр. журналу «Україна» вперше в сучасній історіографії зосередилася О. Юркова.

Першочергово вона сфокусувалася на аналізі редакторських практик визначного вченого. На підставі вивчення багатьох джерел сучасна історикія довела чималі зусилля головного редактора з надання його медійному дітищу академічної респектабельності і водночас науково-популярної привабливості, що зробило видання настільною книгою підрадянської інтелігенції [23, с. 328]. З тим, підсумовує київська дослідниця, закриття радянською владою «України» стало непоправним ударом для національної культури.

Найбільш повне на сьогодні осмислення проблеми «Грушевський та журнал «Україна»» належить авторитетній дослідниці цього часопису І. Савчук, яка присвятила цій проблемі декілька статей [24–25]. Змальовуючи суспільно-політичне тло згаданої проблеми, вона слушно вказала, що в умовах радянської ідейної нетерпимості та дедалі жорсткішої державної цензури відновлена «Україна» була чи не єдиним органом з великою оперативністю друку (перше кварталник, а потім двомісячник), автори якого послідовно обстоювали національні історіографічні позиції та вдало намагалися модернізувати українське інтелектуальне життя у безпосередньому зв'язку із західноєвропейським науковим рухом.

Вперше аналізуючи широкий спектр історіографічних сюжетів проблеми видання М. Грушевським «України» (забезпечення фінансування, добір авторів, колпортаж та ін.), дрогобицька дослідниця відноувала цікавий факт деякої зміни тогочасних проблемно-тематичних пріоритетів головного редактора, що полягала в наданні більшого акценту осмисленню питань національного модерного відродження. Для них навіть була створена окрема рубрика під назвою «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – початку XX ст.», де містилися віднайдені редактором і його колегами мемуари, епістолярій, невідомі літературні твори й інші малознані документи. Таке зміщення сюжетних акцентів І. Савчук виправдано пов'язує з потребою утвердження в умовах поразки Визвольних змагань моделі національної історії та концепції самобутності українського народу в культурному просторі комуністичної імперії. Загалом, твердить сучасна історикія, протягом другої половини 1920-х рр. світ побачили 36 книг «України», які стали вагомим здобутком української історіографії міжвоєнного часу й яскравим культурним явищем доби Розстріляного відродження. На жаль, і цей пресодрук зазнав нищівних репресій, підсумовує І. Савчук, а створений комуністичними ідеологами на його місці журнал з подібною назвою займався профанацією історіографічної спадщини М. Грушевського і його близького оточення.

Зрештою, доволі повно на сьогодні опрацьовано проблему рецепції науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН. Вперше комплексно до цієї проблеми підійшов В. Тельвак. Зібравши доволі показне коло різнопланових джерел (передусім, критичні матеріали, полемічні виступи, епістолярні й мемуарні рефлексії) дрогобицький дослідник у монографіях [26, с. 247–405; 27] та ряді статей [28–30] відтворив багатосюжетність звернення до спадщини визначного історика з боку його сучасників. Так, представники західноукраїнського й емігрантського патріотичного середовища під враженням від успіхів інтелектуальної праці вченого та його незламності перед московським Молохом здебільшого переосмислили своє попереднє критичне ставлення. Від року до року у вільній українській публіцистиці зростала кількість аналітичних спостережень і оціночних рефлексій, в яких М. Грушевський поставав в ореолі інтелектуала-мученика, який віддав своє життя справі культурно-національного освідомлення свого народу. Ця інтерпретативна рамка, як довів В. Тельвак, стала домінуючою і для західної соціогуманітаристики [31–33], а також була акцептована діаспорними інтелектуалами після Другої світової війни [34].

Найбільш актуальна спроба аналізу рецепції діяльності М. Грушевського як творця і очільника структур ВУАН належить згадуваній вище Н. Романцовій. В ґрунтовній монографії вона відвела цій проблемі окреме місце, відтворивши її в широкому історіографічному контексті XX – перших десятиліть XXI ст. [9, с. 249–300]. Маріупольська історикія, покликаючись на щойно проаналізовані здобутки її дрогобицького колеги, показала відмінну динаміку оцінних характеристик здобутків Грушевського-організатора науки в останні роки його життя.

Висновки. Як свідчить опрацьований різноплановий матеріал, проблема науково-організаційної праці М. Грушевського в останній період його діяльності набула небуденного інтересу у сучасній історіографії. Таку плідну грушевськознавчу рефлексію уможливило віднайдення й впровадження до наукового обігу феноменального кола раніше незнаних джерел – матеріалів інституційного документообігу, документів радянських спецслужб, епістолярію тогочасних інтелектуалів, рецептивних текстів тощо. Завдяки наслідкам цієї «архівної революції», на сьогодні доволі повно реконструйовані питання розбудови М. Грушевським його науково-

дослідних установ (Р. Пиріг, П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв), діяльності очолюваних ним поодиноких секцій і комісій (О. Юркова, О. Владига), розгорнутої видавничої праці (І. Матяш, О. Юркова, І. Савчук), творення наукової школи (О. Юркова), процесу осмислення феномену історика як організатора науки (В. Тельвак, Н. Романцова).

Разом із тим джерельний потенціал українських архівів і проведені дискусії дозволяють окреслити перспективи наукового пошуку. Передусім, чималою актуальністю позначено самостійне опрацювання проблеми функціонування більшості створених М. Грушевським комісій (приміром, Комісія для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. чи Комісія історії Козаччини і Козацької доби) та титульних видань (наприклад, «Український архів»). Серед іншого, також заслуговують на окрему увагу питання комунікативної природи створеного академіком творчого колективу, шляхів втілюваної ним інституційними засобами культурної політики, практики реалізації соборницької ідеології й ін. Все це в підсумку має уможливити підготовку узагальнюючої студії про останню сторінку науково-організаційної праці Великого Українця.

Список літератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
2. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
3. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
4. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
5. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
6. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
7. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
8. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
9. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
10. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
11. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
12. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 200 с.
13. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. 320 с.
14. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.
15. Юркова О. Діяльність Комісії Києва і Правобережжя ВУАН мовою документів. Ч. 1. Протоколи засідань Комісії за 1924–1925 рр. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*. 2021. Збірник 2. С. 19–73.
16. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*. Київ, 1997. С. 295–310.
17. Кіржаєв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 250 с.
18. Юркова О. В. Археографічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924–1930 рр.). *Наукові записки: Збірник Праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. 1997. Т. 2. С. 458–473.
19. Юркова О. Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського «Древлехранилища». *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 383–386.
20. Владига О. Едиційна діяльність Михайла Грушевського (1924–1934). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 9 (262). С. 55–62.
21. Владига О. Діяльність Михайла Грушевського на чолі Археографічної комісії ВУАН. *Spheres of Culture*. 2012. Vol.1. P.256–264.
22. Матяш І. Б. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х рр. XX ст. (за матеріалами архівного фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1996. Вип. 3. С. 213–220.
23. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16. С. 327–355.

24. Савчук І. Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 274–285.
25. Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна». *Spheres of culture*. 2012. Vol. 1. P. 247–255.
26. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
27. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
28. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. XI–XII. С. 237–252.
29. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.
30. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина XX століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. Вип. 12. С. 365–397.
31. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. P. 46–53.
32. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. T. XXIV/2. P. 89–104.
33. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. T. 25. № 1. P. 71–90.
34. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1. С. 100–109.

References

1. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevsky in the anniversary assessments of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 2, 4–50. [in Ukrainian].
9. Romantsova, N. I. (2019). Mykhailo Hrushevskyi in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
10. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskyi: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
11. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyi: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
12. Pyrih R. Ya. (1993). The Life of Mykhailo Hrushevsky: The Last Decade (1924–1934). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Sokhan, P. S., Ulyanovsky, V. I., Kirzhaev, S. M. (1993). M. S. Hrushevsky and Academia: Idea, Competition, Activity. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yurkova, O. V. (1999). Activities of the Research Department of the History of Ukraine of M. S. Hrushevsky (1924–1930). Kyiv [in Ukrainian].
15. Yurkova, O. (2021). Activities of the Commission of Kyiv and the Right Bank of the VUAN in the Language of Documents (Part 1: Minutes of the Commission Meetings for 1924–1925). *Kyivski zbirnyky istorii, arkheolohii, mystetstva ta pobutu [Kyiv Collections of History, Archaeology, Art and Life]*, 2, 19–73 [in Ukrainian].
16. Vodotyka, S. (1997). Mykhailo Hrushevsky and the activities of the Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. *Materialy yuvileinoi konferentsii, prysviachenoi 150-richchiu Kyivskoi arkheografichnoi komisii [Materials of the anniversary conference dedicated to the 150th anniversary of the Kyiv Archaeological Commission]*, 295–310. [in Ukrainian].

17. Kirzhaev, S. M. (1994). Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences (1918–1934): contribution to the development of archaeography in Ukraine. Dissertation of candidate of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
18. Yurkova, O. V. (1997). Archaeological expedition of the Research Department of History of Ukraine in Kyiv (1924–1930). *Naukovi zapysky: Zbirnyk Prats molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkhoeografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU* [Scientific notes: Collection of works of young scientists and postgraduates of the Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky of the NASU], 2, 458–473 [in Ukrainian].
19. Yurkova, O. (2002). Dmytro Kravtsov and his memories of the archeographic expedition to the Moscow “Ancient Storehouse”. *Ukrainskyi istoryk* [Ukrainian Historian], 1–4, 383–386 [in Ukrainian].
20. Vladyga, O. (2013). Publishing activities of Mykhailo Hrushevsky (1924–1934). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky* [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences], 9 (262), 55–62 [in Ukrainian].
21. Vladyga, O. (2012). Activities of Mykhailo Hrushevsky as the head of the Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. *Spheres of Culture*, 1, 256–264 [in Ukrainian].
22. Matyash, I. B. (1996). “Primitive Citizenship” – the first scientific ethnographic journal in Ukraine in the 20s of the 20th century (based on archival materials). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], 3, 213–220 [in Ukrainian].
23. Yurkova, O. (2007). “Ukraine” on the Historical Front: From the Scientific Journal of Ukrainian Studies to the Journal of the Cycle of Historical Sciences. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches], 16, 327–355 [in Ukrainian].
24. Savchuk, I. (2011). Mykhailo Hrushevsky and the Journal “Ukraine” (Problem-Thematic Analysis of Publications). *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk* [Drohobych Local History Collection], XIV–XV, 274–285. [in Ukrainian].
25. Savchuk, I. (2012). Author’s Geography of the Employees of the Journal “Ukraine”. *Spheres of Culture*, 1, 247–255 [in Ukrainian].
26. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th - 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th - 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the Soviet era through the eyes of the Western Ukrainian and emigrant intelligentsia. *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk* [Drohobych Local History Collection], XI–XII, 237–252 [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the first Soviet years in the assessments of contemporaries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky* [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences], 133–134, 27–34. [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2009). Marxist reception of Mykhailo Hrushevsky’s creative output (first third of the 20th century). *Ukrainskyi arkhoeografichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographic yearbook. New series], 12, 365–397 [in Ukrainian].
31. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [European Historical Bulletin], 7, 46–53 [in English].
32. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV/2, 89–104 [in English].
33. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90 [in English].
34. Telvak, V., Sabinskyi, M. (2022). “Battles for Hrushevskyi”: era of Ukrainian Revolution in diaspora intellectuals discussions of post-war twenty years. *Eminak*, 1, 100–109 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025